

ТЕОРІЯ ТСО У РАКУРСІ БУЛГАКІВСЬКОЇ ТВОРЧОСТІ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (39) 2018

УДК: 82-343'0

Наместюк С.В. Теорія ТСО у ракурсі булгаковської творчості; 10 стор.; кількість бібліографічних джерел – 11; мова українська.

Анотація. Кожен художник має певне відношення до досвіду минулого як його спадкоємець і як продовжувач. Особливо наочно цей своєрідний «закон збереження» діє в мистецтві, виражається у величезній кількості використаних митцями традиційних фабул, образів, методів, мотивів, прийомів, тощо [11, с. 151]. Суперечливі тенденції сучасності провокують людство на створення нових концепцій світобачення. Однією з відносно нових концепцій в літературознавстві є ТСО. **Актуальність** даного дослідження обумовлена загальною тенденцією комплексних досліджень у літературознавстві, які передбачають розгляд літературного матеріалу у ракурсі триади «минуле – теперішнє – майбутнє» у синхронному та діахронному аспектах. **Мета** нашої розвідки полягає у вивченні закономірностей еволюції традиційних сюжетів, образів і мотивів, які завжди наштовхували видатних літературознавців на нові дослідження та відкриття [9, с. 23]. В літературному спадку М. Булгакова явно присутні прикмети традиції та легко впізнаванні елементи різних культур. Його творчість увібрала в себе контекст всієї попередньої російської літератури та культурного спадку людства взагалі. У даному ключі, **наукова новизна** дослідження полягає у вивченні традиційності в творчості М. Булгакова. Цей аналіз принципово важливий для теоретичного осмислення побутування традиції в літературі взагалі і у вітчизняній літературі двадцятого століття зокрема. Численні роботи присвячені зіставному аналізу творчості Булгакова з широким колом вітчизняних і західноєвропейських письменників минулого і сьогодення, проте ця проблема й досі залишається нерозкритою. В нашій розвідці проводяться паралелі із творчістю Пушкіна, Гете, Гоголя, Гофмана, Соловйова, Сквороди, відзначається широке звернення письменника до Біблії, міфологічного та фольклорного матеріалу тощо.

Ключові слова: традиційні сюжети та образи, синхронний та діахронний аспект, закономірності еволюції, констатація факту рецепції, нова художня версія.

Разом із формуванням порівняльного літературознавства (компаративістики), розпочалися дослідження випадків подібностей між літературами на рівні міжнародної літератури. Поштовхом до змін застарілих наукових суджень стала актуалізація євроцентризму, сформованого внаслідок масової еміграції європейських інтелектуалів до Америки та відсутність національної упередженості щодо них (французька та американська школи).

Поясненням феномена подібностей відомі ще й представники антропологічної школи із типологічним підходом (Англія). Теорія самозародження сюжетів (50-ті роки XIX ст.), справжня типологічна гіпотеза, йдеться про зближення антропологічної науки з гуманітарними. Засновником школи був Е. Тейлор, який приділяє увагу не вивченню праміфів, а висуває теорію про існування окремих несистематизованих уявлень людей та підкреслює важливість магічних ритуалів у розвитку людства. Послідовником Е. Тейлора був Є. Ленг із теорією самозародження сюжетів. Третій представник антропоцентричної школи – Дж. Фрезер із концепціями спільності міфологічних уявлень первісних людей. Нажаль, представників української типології ми не можемо назвати, але вагомий крок у розвитку компаративістики в слов'янському літературознавстві зробив О. Веселовський, який підійшов до ідеї самостійного постання фольклорних феноменів у різних народів, а повторюваність літературних явищ, які мають спіралевидний характер пов'язував із соціально-історичними глобальними проблемами.

Найвідомішим послідовником О. Веселовського та представником його школи був В. Жирмунський [3]. Остаточний типологічний підхід сформувався у мовознавстві (В. фон Гумбольдт, Ф. де Соссюр).

Подібність ідей у літературі викликала зацікавленість ще від часів Аристотеля. На думку О. Червінської, це «ґрунтується на тому, що постійно генерує все нові й нові художні варіації філософських істин (часом до тривіальності однотипних), пошуком яких, майже завжди прийнята творча уява» [13, с. 166]. Крім того, безмежна різноманітність так званих літературних подібностей, на думку українського літературознавця А. Нямцу: «обумовлена активністю їх трансформації національними літературами різних культурно-історичних епох. Творці міфів, легенд та сказань були людьми мудрими та обережними. Тому вони часто не договарювали, оповідаючи про певні події, нібито «передбачивши» те, що наступні покоління схочуть доказати той чи інший міф, переосмислити його структурно-семантичне значення» [9, с. 6].

Діапазон функціонування традиційних сюжетів, образів, мотивів у контексті сприймання його людством завжди орієнтувався на створення чогось універсального задля тотального сприймання, адже соціально-духовні тенденції завжди були віддзеркаленням потреб існуючої епохи. Сучасні дослідники повсякчас цитують класичні наукові праці, які стосуються досліджень, тлумачення, використання традиційного матеріалу в літературі. Дослідження функціонування тради-

ційного сюжетно-образного матеріалу є цікавим та плідним напрямом українського порівняльного літературознавства, яке на часі одержало міцні позиції та методологічні основи. Наукові відкриття, які стосуються теорії традиційних сюжетів та образів, невід'ємно причетні до наукових досліджень провідного українського літературознавця А. Нямцу, який підкреслює, що семантична поліфонія традиційних сюжетів, образів і мотивів у загальному контексті дозволяє їм вступати в різноманітні структурно-змістові зв'язки, у результаті чого в новому літературному варіанті утворюються нові оригінальні семантичні структури, при цьому відбувається трансформація канонічних поведінкових комплексів, які руйнують стереотипи сприйняття.

Присутність у світовій загальнокультурній традиції стійких взаємозв'язків і взаємовпливів створює підтекст для пошуку термінологічного позначення сюжетів, образів та мотивів, що повторюються. При розгляді теоретичних аспектів функціонування традиційних образів і сюжетів, першим чином потрібно усвідомлювати розмежування понять "сюжет" та "мотив".

Варто визнати, що чисельність інтерпретацій подібних явищ фактично неможливо врахувати точно, оскільки їх може бути безліч. Подібність ідей у літературі зумовлюється близькістю суспільного розвитку, філософської та політичної думки. Кожен художній матеріал дає тематичні рівні: ейдологічний (імогологічний) – підхід до аналізу образів-персонажів; сюжетний – подібність сюжетів і мотивів породжують літературні форми різної генези (такі, що виникають самостійно, спільної генези, письменницькі обробки фольклорних сюжетів, звернення до вже існуючого літературного сюжету); рівень художніх засобів – наближеність географічного ареалу або ідейно-тематичного фактору; жанрологічний рівень – подібність зіставлення фольклорних та літературних жанрів; рівень порівняльної періодизації літератур – періоди спільні для кількох літератур, напрями, течії, школи, що охоплювали кілька літератур, паралельний розвиток, подібність періодів.

В даному аспекті, не слід забувати про міжлітературні генетичні зв'язки, які бувають синхронні, напівсинхронні, несинхронні. За А. Волковим, основними видами міжлітературних зв'язків і взаємодій є «засвоєння в оригіналі, художній переклад, переробка, запозичення, наслідування, вплив, авторське підкреслення взаємодії з іншою літературою» [4, с. 28].

Одними з головних видів рецепції ТСО є переробка, запозичення, алюзія, образна аналогія, ремінісценція, наслідування, стилізація, вплив, заголовок, епіграф, авторські примітки, зміна традиційного образу-персонажа [4, с. 49].

Традиційні сюжети та образи проходять шлях еволюції, умовно розділений на два проце-

си: на міфологізації реальних особистостей та історичних подій (такий шлях ідейно-естетичного становлення пройшло більшість фольклорно-міфологічних сюжетів та образів), та на «історизації» первинно-міфологічних структур, де посилення соціально-політичного аспекту в семантиці традиційних сюжетів характеризується включенням в нього актуальної для епохи реципієнта проблематики або перенесенням персонажів в конкретно-історичну дійсність (такий шлях «історизації» пройшли та проходять більшість традиційних сюжетів та образів, які осмислюються авторами як реальні особистості, які активно взаємодіють зі своєю епохою).

ТСО фольклорного походження становлять не менш об'ємний матеріал для вивчення. У даному контексті слід відмітити наявність використання міфологічних та фольклорних структур у творчості Булгакова. Персонасфера роману «Майстер і Маргарита» ніби «позичена» у народа. У фольклористиці присутня певна ієрархія демонів. В народних повір'ях існувало кілька персонифікацій духу зла, що розрізняються також і за своїми функціями: «чорт, диявол, біс, сатана – де чорт бентежить, біс підбурює, диявол іудить, а сатана намагається відвернути людину від віри» [1, с. 317]. Те, що Булгаков однозначно послуговувався фольклорною традицією в даному випадку носить суто імпліцитний характер. Не вдаючись у подробиці, можемо привести приклад колоритних героїв роману «Майстер і Маргарита». У своєму романі автор демонструє інтуїтивне розуміння світу, коли космологічна свідомість переважає над історичною. І вдумливого читачеві, включаючись в цей булгаківський космогізм, стають зрозумілі ієрархічні відносини в царстві Князя Темряви, які можна вибудувати таким чином: Волянд – сатана, Азazelло – диявол, Коров'єв – чорт, Бегемот – біс, Гелла – відьма [5, с. 86-88.]. Ми можемо сказати, що в демонологічній лінії роману «Майстер і Маргарита» М. Булгакова переломилися традиції народних вірувань і російська фольклорна стихія з її казковістю і реальністю, комізмом і трагізмом. Проте, одразу обмовимося, що літературний матеріал фольклорного походження не завжди є міфологічної генези, адже значна їх кількість постала на «пограниччі фольклору та літератури... Група ТСО власне літературного походження мабуть найменша у романі. Це обумовлено тим, що «літературні першоджерела ТСО часто, в свою чергу, закорінені у фольклорі, в певному фольклорному протосюжеті чи протообразі або сплетені, синтезовані в різних фольклорних складниках» [6, с.10-14]. Звичайно, всі групи ТСО у процесі функціонування піддаються осучасненню. Одним із продуктивних у літературі різновидів осучаснення є перенесення дії в іншу добу, переважно синхронну до часу написання твору або ж дія відбувається паралельно у часі протосюжету й у

сучасності. Даний різновид осучаснення є для нас цікавим, оскільки притаманний саме М. Булгакову. Крім того, не секрет, що М. Булгаков вдавався до творчого використання частин легенд та філософських догм (Пісня про Альбігойський хрестовий похід, Вальпургієва ніч, філософські постулати Сквороди і Соловйова та різноманітні апокрифічні сказання при написанні свого роману «Майстер і Маргарита»), сюжетів Гоголя (наслідування гоголівських дияволад), Гете (використання сюжету про Фауста в романі), розкриття концепції Мюллера та енциклопедії С. Н. Южакова про життєпис Понтія Пілата [2, с. 161]. Звісно, не слід забувати про вишукану руку, яку приклав до його творчості великий Мольєр.

Пушкінська традиція у творчості М. Булгакова є дуже цікавою і досі не докінця розкритою. Матеріалом для аналізу та досліджень, які б найкраще розкрили цю проблему можуть слугувати романи Булгакова «Біла гвардія», «Майстер і Маргарита» (головним чином) і п'єса «Пушкін» («Останні дні»). У цьому контексті слід відмітити думку А. П. Забровського: «характеризуючі основні форми побутування пушкінської традиції в булгаківському тексті, можна досить умовно, не наполягаючи на тому, що це єдиний можливий варіант класифікації, виділити такі форми-побутування через підтекст, контекст, через систему інтерпретацій і пародій. Названі чотири форми мають по два підвиди, як би по дві реалізації: і контекст, і підтекст, і інтерпретація, і пародія можуть здійснюватися як відкрито, тобто експліцитно, так і приховано, тобто імпліцитно. Таким чином, ми можемо говорити про вісім форм побутування традиції у генія [13]. Підтекст в булгаківській творчості має лідерську позицію: зовнішність майстра, поява героя Понтія Пілата, звуки «Онегінського вальсу» під час нападків безумства Бездомного.

Історичне походження ТСО та конкретна національно-історична дійсність в значній мірі актуалізують їх (гоголівські традиції у Булгакова). Гоголь залишив колосальний відбиток у творінні Булгакова. Не секрет, що в ту епоху Гоголем захоплювалось чимало відомих письменників (М. Горький, В. Маяковський). Це захоплення не оминуло й майбутнього письменника. Свою першу оповідь «Пригоди Світлана» (пряме гоголівське наслідування), хлопчик написав у віці семи років [10, с. 156].

Головною причиною наслідування художнього спадку є реалії культурно-історичної дійсності. Саме вони «реанімують» конкретні структури світової культури. В залежності від відстані створення твору та епохою-реципієнтом традиційний мотив або образ видозмінюється. При цьому в деякій мірі змінюється первинна актуальність проблематики. В нашому випадку продовження «Мертвих душ» М. Гоголя в інтерпретації

М. Булгакова все ж таки залишається актуальним, не зважаючи на темпоральні аспекти. М. Булгаков в своєму фейлетоні «Пригоди Чичикова» використовує прийом часового переносу, тим самим створює продовження «Мертвих душ» М. Гоголя [7, с. 51-53]. Особливу увагу потрібно звернути на театральні інтерпретації Гоголя, в яких завуальоване питання актуалізації класичного матеріалу. 24 вересня 1922 року в московській газеті «Накануне» М. Булгаков опублікував невеликий фейлетон «Пригоди Чичикова». Події відбуваються у Москві у 20-тих роках, тобто в період НСПу, коли, за словами Булгакова, настав «торговий ренесанс» та оживилися підприємці самої різної якості. У ці роки Булгакову прийшлося переробляти для сцени багатьох класиків. В художньому театрі йшло його інсценування «Мертвих душ» Гоголя (1930-1932), де він дозволив собі неабияку свободу «співтворчості» з генієм.

В процесі еволюції та розширення просторово-семантичної зони суто національні ТСО мають тенденцію до наднаціональності (Жанна д'Арк, Дон Жуан, Швейк). Постає питання: чи не обмежена поетична творчість певними формулами, стійкими мотивами, які передаються від покоління до покоління, чи не стане «нове» механічною комбінацією «старого»? В даному ракурсі, А. Нямцу висловлює думку про те, що звернення конкретної літератури до культурних традицій інших народів допомагає зрозуміти їх своєрідність, таким чином, поглиблює та збагачує власну національну духовність. Завдяки цьому, національна література стає органічною частиною загальнолюдського універсуму, вона всмоктує чуже та водночас збагачує духовні всесвіти інших народів. Перспективність такої міжкультурної взаємодії не потребує доказів, особливо в сучасних умовах, коли народи шукають шляхи подолання свого трагічного минулого, прагнучи відродити найкращі традиції справжньої духовності, яка закладалася багатьма поколіннями минулих культурно-історичних епох [9, с. 23]. В світлі вищесказаного слід відмітити, що національні ТСО можуть перетворюватись на міжнародні: зональні, полізональні, регіональні (Фауст, Щуролов, Голем). Слов'янська фаустіана є дуже продуктивною. [8, с. 249-252]. В даному ракурсі не слід забувати про націоналізацію та глобалізацію, трансформації, які відбуваються із ТСО у процесі реценції.

Одним словом, «звинувачувати» Булгакова у класицизмі ми можемо без вагань. Але що означає бути класиком? Це однозначно не безглузде цитування монстрів пера (саме це й висміював та пародіював Булгаков). Класик формується у часі та просторі, і для того, щоб сформуватися, необхідно ревно оберігати від літературного блюзнірства традицію. Таким класиком був і «наш» майстер.

Отже, можна сказати що Булгаков є яскравим представником «касти охоронців традиції». Про це свідчить його ранішня любов до Гоголя, оточення, аж до домашньої бібліотеки та манери одягатися. Пізніше захоплення Пушкіним та ін-

шими класиками також про це свідчить. І на кінець, його останній роман, який увібрав у себе колосальну літературну спадщину – від легенд до класичного матеріалу, безперечно дає нам право називати його метароманом.

Література:

1. Абевага русских суеверий, идолопоклоннических жертвоприношений, колдовства, шаманств и пр. – М., 1786. – 317 с.
2. Большая Советская энциклопедия. / А. М. Порохов. Третье издание – М. : Издательство «Советская энциклопедия», 1971. – 887 с.
3. Веселовский А.Н. Собр. соч. – Т. XVI: Статьи о сказке (1868 – 1890). – М. ; Л., 1938.
4. Волков А. Традиційні сюжети та образи: Дослідження. / А. Волков – Чернівці: Місто, 2004. – 445 с.
5. Малкова Т. Ю. Литература и фольклорная традиция: формы русских народных представлений о демонических силах в романе М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита» / Т.Ю. Малкова // Молодой ученый. – 2010. – №1-2. Т. 2. – С. 86-88.
6. Наместюк С.В. Идеи. Поиски. Решения. Сборник статей и тезисов X Международной научно-практической конференции преподавателей, аспирантов, магистрантов, студентов. – Минск, 23 ноября 2016 года. В шести частях. Часть 1. – Минск: БГУ, 2017. – С.10-14.
7. Наместюк С.В. IX Міжнародна науково-практична конференція „Міжкультурна комунікація: мова – культура – особистість”. – „Острозька академія”, факультет романо-германських мов, 23-24 квітня 2015 року. – Острог, 2015. – С. 51-53.
8. Наместюк С.В. Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Випуск 754-755. Філософія. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. – 287 с.
9. Нямцу А. Славянские литературы в общекультурном универсуме : учеб. пособие / А. Нямцу. – Черновцы : Черновицкий нац. ун-т., 2012. – 520 с.
10. Попов П.С. Воспоминания о М. Булгакове / П.С. Попов. Сборник. – М.: Советский писатель, 1988. – 528 с.
11. Червінська О.В. Аргументи форми: монографія / О.В. Червінська. – Чернівецький нац. ун-т, 2015. – 384 с.

Светлана НАМЕСТЮК

ТЕОРИЯ ТСО В РАКУРСЕ БУЛГАКОВСКОГО ТВОРЧЕСТВА

Аннотация Каждый художник имеет отношение к опыту прошлого как его преемник или продолжитель. Особенно наглядно этот своеобразный «закон сбережения» действует в искусстве, выражается в большом количестве использованных художниками традиционных фабул, образов, методов, мотивов, приёмов и т.д. [11, с. 151]. Противоречивые тенденции современности провоцируют человечество на создание новых концепций мировидения. Одной из относительно новых концепций в литературоведении является ТСО. **Актуальность** данного исследования обусловлена общей тенденцией комплексных исследований в литературоведении, предполагающих рассмотрение литературного материала в ракурсе триады «прошлое-настоящее-будущее» в синхронном и диахронном аспектах. **Цель** нашего исследования состоит в изучении закономерностей эволюции традиционных сюжетов, образов и мотивов, которые всегда подталкивали видных литературоведов к новым исследованиям и открытиям. [9, с. 23]. В литературном наследии М. Булгакова явно присутствуют признаки традиции и легко узнаваемые элементы разных культур. Его творчество вообрало в себя контекст всей предыдущей русской литературы и культурного наследия человечества вообще. В данном ключе, **научная новизна** исследования состоит в изучении традиционности в творчестве М. Булгакова. Этот анализ принципиально важен для теоретического осмысления бытования традиции в литературе вообще и в отечественной литературе двадцатого века, в частности. Многочисленные работы посвящены сопоставительному анализу творчества Булгакова с широким кругом отечественных и западноевропейских писателей прошлого и современности, но эта проблема и поныне остаётся нераскрытой. В нашем исследовании проводятся параллели с творчеством Пушкина, Гёте, Гоголя, Гофмана, Соловьёва, Сквороды, отмечено широкое обращение писателя к Библии, мифологическому и фольклорному материалу.

Ключевые слова: традиционные сюжеты и образы, синхронный и диахронный аспекты, закономерности эволюции, констатация факта рецепции, новая художественная версия.

Svitlana NAMESTYUK

THEORY OF TSI IN THE FORESHORTENING OF THE CREATIVITY OF BULGAKOV

Abstract: The contradictory tendencies of modernity provoke us to the creation of new concepts of world understanding. One of the relatively new concepts in the literature is TSI. The relevance of this study is due to

the General trend in literature of consideration of the liral material from the point of view of the triad «past – present – future» in synchronic and diachronic aspects. The aim of this article is is to study the evolution of traditional plots, images and motives and the functioning of traditional structures in specific works. In Mikhail Bulgakov's works we clearly see the signs of tradition and easily recognize elements of different cultures. His work incorporates the context of all previous Russian literature and cultural heritage of humanity in General. In this way, the scientific novelty of the research lies in the study of tradition in Mikhail Bulgakov's works. This analysis is fundamentally important for a theoretical understanding of existence of the tradition in literature in general and in the Russian literature of the twentieth century in particular.

Numerous works are devoted to the comparative analysis of Bulgakov's heritage with a wide range of Russian and Western European writers. In our work we draw Parallels with Pushkin's, Goethe's, Gogol's, Hoffmann's, Solovyov's works, we also analysed the writer's appeal to the Bible, mythological and folklore material.

Key words: traditional subjects and images, synchronic and diachronic aspect, patterns of evolution, a statement of fact reception, a new art version.

Стаття надійшла до редакції 24. 01. 2018 р.

© Наместюк С.В., 2018

Наместюк Світлана Валеріївна – викладач кафедри іноземних мов Буковинського державного медичного університету, здобувач кафедри зарубіжної літератури, теорії літератури та слов'янської філології Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича (м. Чернівці).